

Date: 17th January-2026

O'ZBEK VA HIND MA'RIFATPARVARLARINING O'ZARO
KOMPARATIVISTIKASI

Shukurxo'jayev Nizomiddin Zuhridin o'g'li

Alfraganus Universiteti 2 kurs magistranti

+998 93 385 17 77

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek va hind ma'rifatparvarlarining ijtimoiy-falsafiy qarashlari komparativ tahlil qilinadi. Har ikki xalq ma'rifatparvarlarining ta'lim, jamiyat taraqqiyoti, axloqiy poklanish va mustamlakachilikka munosabati o'xshash va farqli jihatlarini ochib beriladi. Alisher Navoiy, Ahmad Donish, Abdulla Avloniy kabi o'zbek ma'rifatparvarlari hamda Raja Ram Mohan Roy, Swami Vivekananda, Rabindranath Tagore kabi hind mutafakkirlarining g'oyalari solishtirma asosda o'rganiladi.

Аннотация: В данной статье представлен сравнительный анализ социально-философских взглядов узбекских и индийских просветителей. Выявлены сходства и различия во взглядах просветителей обеих стран на образование, социальное развитие, нравственное очищение и колониализм. На сравнительной основе изучаются идеи узбекских просветителей, таких как Алишер Навои, Ахмад Дониш, Абдулла Авлони, и индийских мыслителей, таких как Раджа Рам Мохан Рой, Свами Вивекананда и Рабиндранат Тагор.

Abstract: This article provides a comparative analysis of the socio-philosophical views of Uzbek and Indian enlighteners. The similarities and differences in the attitudes of the enlighteners of both nations towards education, social development, moral purification, and colonialism are revealed. The ideas of Uzbek enlighteners such as Alisher Navoi, Ahmad Donish, Abdulla Avloni, and Indian thinkers such as Raja Ram Mohan Roy, Swami Vivekananda, and Rabindranath Tagore are studied on a comparative basis.

Kalit so'zlar: Ma'rifatparvarlik, komparativistika, o'zbek adabiyoti, hind falsafasi, ta'lim, jamiyat.

Ключевые слова: Просвещение, сравнительные исследования, узбекская литература, индийская философия, образование, общество.

Keywords: Enlightenment, comparative studies, Uzbek literature, Indian philosophy, education, society.

Kirish

Jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotida ma'rifatparvarlik harakati alohida o'rin tutadi. Ushbu hodisa jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, madaniy va ma'naviy hayotida tub burilish yasab, inson tafakkurining yangilanishiga, ilm-fan va ta'limning ustuvor qadriyat sifatida qaror topishiga zamin yaratdi. Ayniqsa, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Sharq mamlakatlarida yuzaga kelgan ma'rifatparvarlik harakatlari mustamlakachilik sharoitida milliy o'zlikni anglash, ijtimoiy adolatsizlikka qarshi kurash va xalqni uyg'otish g'oyalari bilan chambarchas bog'liq bo'ldi. O'zbek va hind ma'rifatparvarligi ana shunday

Date: 17th January-2026

murakkab tarixiy sharoitda shakllangan bo'lib, har ikki xalq mutafakkirlari jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida ilm-ma'rifatni ilgari surdilar. Ular eskicha fikrlash, jaholat, diniy mutaassiblik va ijtimoiy tengsizlikni jamiyat rivojiga to'sqinlik qiluvchi asosiy illatlar sifatida baholab, ta'lim islohoti, axloqiy tarbiya va ma'naviy poklanish g'oyalarini targ'ib etdilar. Bu jihatlar o'zbek jadid ma'rifatparvarlari hamda hind uyg'onish davri mutafakkirlarining qarashlarida mushtaraklikni yuzaga keltiradi. Komparativistika nuqtayi nazaridan qaralganda, o'zbek va hind ma'rifatparvarlari qarashlarini qiyosiy o'rganish Sharq tafakkurining umumiy qonuniyatlarini aniqlash, madaniyatlararo aloqalar va g'oyaviy uyg'unlikni ochib berish imkonini beradi. Alisher Navoiy, Ahmad Donish, Abdulla Avloniy singari o'zbek mutafakkirlari bilan Raja Ram Mohan Roy, Swami Vivekananda, Rabindranath Tagore kabi hind ma'rifatparvarlarining qarashlarida insonparvarlik, ma'naviy kamolot, ta'limning jamiyat hayotidagi hal qiluvchi o'rni kabi masalalar markaziy o'rinni egallaydi. Mazkur maqolaning dolzarbligi shundaki, globallashuv sharoitida turli madaniyatlar va sivilizatsiyalar o'rtasidagi umumiylik va farqlarni aniqlash ilmiy ahamiyat kasb etmoqda. O'zbek va hind ma'rifatparvarlari merosini qiyosiy tahlil qilish nafaqat adabiy-falsafiy tafakkur rivojini chuqurroq anglashga, balki bugungi ta'lim-tarbiya jarayonida ma'rifatparvarlik g'oyalaridan samarali foydalanish imkonini ham yaratadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi o'zbek va hind ma'rifatparvarlarining ijtimoiy-falsafiy qarashlarini komparativ tahlil qilish, ularning o'xshash va farqli jihatlarini aniqlash hamda Sharq ma'rifatparvarligining umumiy konseptual asoslarini ochib berishdan iborat.

O'zbek ma'rifatparvarlarining asosiy g'oyalari

O'zbek ma'rifatparvarligi Sharq uyg'onish tafakkurining mantiqiy davomchisi sifatida shakllanib, jamiyat taraqqiyotini ta'minlashda ilm-ma'rifat, axloqiy poklik va ijtimoiy adolatni ustuvor qadriyatlar sifatida ilgari surdi. Ushbu harakatning dastlabki g'oyaviy manbalari Alisher Navoiy ijodida o'z ifodasini topgan bo'lsa, XIX asr oxiri – XX asr boshlarida jadid ma'rifatparvarlari faoliyati orqali yangi bosqichga ko'tarildi. Alisher Navoiy o'z asarlarida ilmni inson kamolotining eng oliy mezoni sifatida talqin etadi. Uning fikricha, jamiyatda adolat, axloq va taraqqiyot faqat ilmi va ma'rifatli insonlar orqali qaror topadi. “Mahbub ul-qulub” va “Xamsa” asarlarida Navoiy hukmdor, olim va oddiy xalqning ma'naviy mas'uliyatini ochib berib, bilimli jamiyat g'oyasini ilgari suradi. Navoiy uchun ma'rifat faqat bilim emas, balki insoniylik, saxovat va vijdon bilan uyg'un holda namoyon bo'lishi zarur bo'lgan qadriyatdir. XIX asrda yashagan Ahmad Donish o'zbek ma'rifatparvarligida tanqidiy tafakkurni shakllantirgan mutafakkir sifatida e'tirof etiladi. U jamiyatdagi siyosiy va ijtimoiy muammolarni ochiq tahlil qilib, davlat boshqaruvida adolat, qonun ustuvorligi va ilmga tayanish zarurligini ta'kidlaydi. Ahmad Donish jaholat va mutaassiblikni taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi asosiy omillar sifatida baholab, zamonaviy ilm-fan yutuqlarini o'rganishga chaqiradi.

XX asr boshlarida shakllangan jadidchilik harakati o'zbek ma'rifatparvarligining eng muhim bosqichi hisoblanadi. Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy kabi jadidlar ta'lim tizimini isloh qilishni jamiyatni yangilashning

Date: 17th January-2026

asosiy yo‘li deb bildilar. Ular eski maktab-usullarining samarasizligini tanqid qilib, “usuli jadid” maktablarini joriy etish, tabiiy va ijtimoiy fanlarni o‘qitish, darsliklar yaratish tashabbusini ilgari surdilar. Abdulla Avloniy o‘zining pedagogik va adabiy faoliyatida axloqiy tarbiya masalasiga alohida e‘tibor qaratadi. Uning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida tarbiya millatning kelajagini belgilovchi asosiy omil sifatida talqin qilinadi². Avloniy ilm-ma‘rifat bilan bir qatorda vatanparvarlik, mehnatsevarlik va ijtimoiy mas‘uliyat tushunchalarini yosh avlod ongiga singdirish zarurligini uqtiradi. Mahmudxo‘ja Behbudiy esa milliy uyg‘onish g‘oyasini ma‘rifat bilan uzviy bog‘laydi. U matbuot, teatr va publitsistika orqali xalqni siyosiy va ijtimoiy jihatdan ongli bo‘lishga chorlaydi. Behbudiy uchun ma‘rifat – bu faqat bilim emas, balki millatni ozodlik va taraqqiyot sari yetaklovchi kuchdir³. Umuman olganda, o‘zbek ma‘rifatparvarlarining asosiy g‘oyalari quyidagi yo‘nalishlarda mujassamlanadi: ilm va ta‘limni jamiyat taraqqiyotining bosh omili sifatida e‘tirof etish; axloqiy va ma‘naviy tarbiyani ustuvor qo‘yish; ijtimoiy adolat va milliy uyg‘onish g‘oyalarini ilgari surish; jaholat va mutaassiblikka qarshi kurashish. Ushbu g‘oyalar o‘zbek xalqining ma‘naviy tafakkuri rivojida muhim o‘rin tutib, bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolmoqda.

Hind ma‘rifatparvarlarining ijtimoiy-falsafiy qarashlari

Hind ma‘rifatparvarligi XIX asr oxiri – XX asr boshlarida mustamlakachilik sharoitida shakllangan bo‘lib, jamiyatni ilm, axloq va ijtimoiy islohotlar orqali yangilashga qaratilgan. Hind mutafakkirlari o‘z qarashlarida an‘anaviy hindu va vedantik falsafani zamonaviy ijtimoiy va siyosiy ehtiyojlar bilan uyg‘unlashtirdilar. Ularning g‘oyalari nafaqat ta‘lim va madaniyat, balki inson erkinligi, milliy uyg‘onish va ruhiy kamolotga qaratilgan edi.

Raja Ram Mohan Roy va ijtimoiy islohotlar: Raja Ram Mohan Roy (1772–1833) hind ma‘rifatparvarligining ilk va eng muhim namoyandalaridan biridir. U mustamlaka hukumatining siyosiy ta‘siriga qaramay, hind jamiyatidagi eskicha urf-odatlar, jumladan sati (xotinlar o‘tirishi), qizlarning ta‘limsizligi va diniy mutaassiblikni keskin tanqid qildi. Royning qarashlarida ta‘lim va ilm-fan jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy rivojida markaziy rol o‘ynaydi. U Hindistonda zamonaviy maktablar, ilmiy va madaniy markazlar tashkil etish orqali xalqni uyg‘otishga intildi.

Swami Vivekananda va ruhiy uyg‘onish: Swami Vivekananda (1863–1902) hind ma‘rifatparvarligida ruhiy va ma‘naviy uyg‘onish g‘oyalarini ilgari surdi. Uning fikricha, shaxsiy kamolot va ijtimoiy taraqqiyot bir-birini to‘ldiradi. Vivekananda ta‘kidlaganidek, millatning kuchi uning yosh avlodining bilim, axloq va ruhiy barqarorligida namoyon bo‘ladi⁴. U ilmiy ta‘lim bilan bir qatorda ma‘naviy tarbiya va insoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirishni targ‘ib qildi, bu esa hind jamiyatida zamonaviy va an‘anaviy qadriyatlarni uyg‘unlashtirishning muhim mezoni bo‘ldi.

² Avloniy, A. (2004). Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent: Sharq.

³ Behbudiy, M. (1991). Millat uyg‘onishi va ta‘lim masalalari. Toshkent: Fan.

⁴ Crawford, S. C. (1987). Ram Mohan Roy: Social, Political, and Religious Reform in 19th Century India. Paragon House.

Date: 17th January-2026

Rabindranath Tagore va insonparvarlik g'oyalari: Rabindranath Tagore (1861–1941) o'z qarashlarida insoniy erkinlik, madaniy totuvlik va millatlararo hamkorlikni asosiy g'oya sifatida ilgari surdi. Tagore ta'limni shaxs kamoloti va milliy taraqqiyotning asosiy vositasi deb hisobladi. Uning “Visva-Bharati” universitetini tashkil etishdagi maqsadi – xalqni faqat ilm bilan emas, balki estetik, ma'naviy va madaniy jihatdan ham rivojlantirishdir⁵. Tagore ijodida ta'lim, adabiyot va san'at birlashtirilib, ma'rifatning universal qadriyatlari ifodalanadi.

Hind ma'rifatparvarligining asosiy yo'nalishlari

Ta'limni ustuvor qo'yish – zamonaviy fanlar bilan an'anaviy bilimlarni uyg'unlashtirish orqali shaxs va millatni rivojlantirish.

Axloq va ruhiy kamolot – shaxsiy erkinlik va ma'naviy tarbiya jamiyat taraqqiyotining asosiy omili.

Ijtimoiy islohot va adolat – diniy mutaassiblik, eskicha urf-odatlar va ijtimoiy tengsizlikka qarshi kurash.

Milliy uyg'onish va erkinlik g'oyalari – xalqni o'zlikni anglashga, mustamlaka hukumatiga qarshi ma'rifat orqali intilish.

Madaniyatlararo uyg'unlik – estetik, madaniy va ma'naviy qadriyatlarni jamiyatning rivojlanishida birlashtirish.

Hind ma'rifatparvarlari qarashlarining o'ziga xos jihati shundaki, ular ilmiy va ma'naviy uyg'onishni bir-biridan ajratmay, har ikki jihatni uyg'unlashtirish orqali jamiyatni tubdan isloh qilishni maqsad qilgan. Bu jihatlar o'zbek ma'rifatparvarlari qarashlari bilan ko'plab mushtarakliklarga ega bo'lib, Sharq ma'rifatparvarligining umumiy konseptual asoslarini ochib beradi.

Komparativ tahlil

O'zbek va hind ma'rifatparvarlarini qiyosiy o'rganish ularning g'oyalari, metodlari va ijtimoiy-falsafiy qarashlaridagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlash imkonini beradi. Har ikki maktab mutafakkirlari XIX–XX asrlarda mustamlakachilik sharoitida shakllangan bo'lib, jamiyatni ilm-ma'rifat, axloq va ijtimoiy islohotlar orqali yangilashga intildilar.

Ta'lim va ilmga yondashuv: O'zbek ma'rifatparvarlari, xususan jadidlar, ta'limni milliy uyg'onish va jamiyat taraqqiyotining asosiy vositasi deb bilganlar. Ular eski maktab-usullarining samarador emasligini tanqid qilib, yangi “usuli jadid” maktablarini tashkil etishga intildilar. Ta'limni nafaqat bilim berish, balki shaxsni ma'naviy va axloqiy jihatdan shakllantirish vositasi sifatida ko'rishadi. Hind mutafakkirlari, masalan Raja Ram Mohan Roy va Tagore, shuningdek, ilm va ta'limga ustuvorlik berishgan. Ammo ular ta'limni ruhiy va ma'naviy uyg'onish bilan uzviy bog'lashga katta e'tibor qaratganlar. Tagore o'z universitetida san'at, estetik tarbiya va axloqiy qadriyatlarni birlashtirish orqali shaxsning butunlay rivojlanishini maqsad qilgan⁶. Komparativ jihat: har ikki maktabda

⁵ Tagore, R. (1931). The religion of man (Hibbert Lectures). Macmillan.

⁶ Barman, K. (2023). Rabindranath Tagore and Swami Vivekananda's thought in Indian philosophy with special reference to education and religion. Elementary Education Online, 20(6), 4128–4138.

Date: 17th January-2026

ilm-ta'lim jamiyat taraqqiyotining markazida, biroq o'zbek maktabida ko'proq amaliy va ijtimoiy foyda, hind maktabida esa ma'naviy uyg'onish va shaxs kamoloti ta'kidlangan.

Axloq va ma'naviyat: O'zbek ma'rifatparvarlarida axloqiy tarbiya jamiyatni isloh qilishning asosiy omili sifatida qaraladi. Avloniy va Behbudiy ijodida axloq, vatanparvarlik, mehnatsevarlik kabi qadriyatlar yosh avlodga singdirishning zarurligi ko'p tilga olinadi. Hind mutafakkirlari esa axloqiy va ruhiy kamolotni ilm bilan uyg'unlashtirishni asosiy g'oya sifatida ilgari suradilar. Vivekananda uchun shaxsning ichki uyg'onishi va ruhiy mustahkamligi millatning kuchi bilan bog'liq. Komparativ jihat: o'zbek ma'rifatparvarlarida axloqiy qadriyatlar ijtimoiy islohot va milliy uyg'onish bilan chambarchas bog'liq bo'lsa, hind ma'rifatparvarlarida ruhiy uyg'onish va axloqiy kamolot shaxsiy taraqqiyot bilan mustahkamlanadi.

Ijtimoiy adolat va islohotlar: O'zbek mutafakkirlari eski hukumat tizimi, ijtimoiy tengsizlik va jaholatga qarshi kurashgan. Jadidlar ta'lim islohotlari orqali jamiyatdagi ijtimoiy bo'linishlarni kamaytirishga intildilar. Hind ma'rifatparvarlari esa sati, kast tizimi kabi diniy-ijtimoiy muammolarni keskin tanqid qilganlar. Roy va boshqa mutafakkirlar zamonaviy ijtimoiy qonunlarni joriy etish orqali inson huquqlari va tenglikni mustahkamlashni maqsad qilganlar⁷. Komparativ jihat: har ikki maktabda ijtimoiy adolat va tenglik masalasi muhim bo'lib, farqi shundaki, o'zbeklar ko'proq milliy uyg'onish va xalqning ta'limi orqali yechim topishga intilgan, hindlar esa diniy va ijtimoiy tartiblarni isloh qilishga urg'u bergan.

Milliy uyg'onish va erkinlik g'oyalari: O'zbek ma'rifatparvarlari milliy uyg'onish va ozodlikni ilm-ma'rifat bilan bog'lashgan. Ularning faoliyati milliy til, adabiyot, matbuot va ta'limni rivojlantirishga qaratilgan. Hind ma'rifatparvarlarida milliy uyg'onish g'oyasi ko'proq mustamlakachilikka qarshi kurash va millatni ruhiy uyg'otish bilan bog'liq. Tagore va Vivekananda milliy madaniyatni saqlash va yangilashga e'tibor qaratgan.

Komparativ jihat: o'zbek va hind mutafakkirlari milliy uyg'onishni ilgari surgan bo'lsa-da, o'zbeklar bunda amaliy bilim va maktab orqali, hindlar esa ruhiy va madaniy uyg'onish orqali erishishni maqsad qilgan.

Xulosa

O'zbek va hind ma'rifatparvarlarining ijtimoiy-falsafiy qarashlarini komparativ tahlil qilish natijasida ularning g'oyalari va amaliy yondashuvlarida bir qator mushtarak va farqli jihatlar aniqlanadi. Har ikki maktab mutafakkirlari XIX–XX asrlarda mustamlakachilik sharoitida faoliyat yuritgan bo'lib, jamiyatni ilm-ma'rifat, axloqiy tarbiya va ijtimoiy islohotlar orqali yangilashga intilgan. O'zbek ma'rifatparvarlarida, xususan jadidlarda, ilm va ta'lim jamiyat taraqqiyotining bosh omili sifatida qaraladi. Ular eski maktab-usullarining samarador emasligini tanqid qilib, yangi “usuli jadid” maktablarini joriy etishga intilganlar. Shuningdek, axloqiy tarbiya, milliy uyg'onish va ijtimoiy adolatni yosh avlod ongiga singdirish, jamiyatdagi ijtimoiy tengsizlikni kamaytirish maqsad qilindi. Alisher Navoiy, Avloniy va Behbudiy ijodida ilm, axloq va

⁷ Das, M. K. (2025). Raja Ram Mohan Roy as a pioneer of modern Indian education: An evaluation. International Journal of Research Culture Society, 9(5), 16–19.

Date: 17th January-2026

milliy uygʻonish bir-birini toʻldiruvchi qadriyatlar sifatida talqin qilinadi. Hind maʼrifatparvarlarida esa ilm va taʼlim ruhiy va maʼnaviy uygʻonish bilan uzviy bogʻliqdir. Raja Ram Mohan Roy, Swami Vivekananda va Rabindranath Tagore kabi mutafakkirlar jamiyatdagi eskicha urf-odatlar, diniy mutaassiblik va ijtimoiy tengsizlikni tanqid qilgan, shaxsiy kamolot, ruhiy uygʻonish va maʼnaviy tarbiya orqali millat taraqqiyotiga erishishga intilganlar. Hind mutafakkirlari milliy uygʻonish, erkinlik va madaniyatni saqlash gʻoyasini ham ilm va ruhiy kamolot bilan uygʻunlashtirdilar. Komparativ tahlil shuni koʻrsatadiki, oʻzbek va hind maʼrifatparvarlari gʻoyalari bir-biriga yaqin boʻlsa-da, ularning amaliy yoʻnalishlari va gʻoyaviy manbalari farq qiladi. Oʻzbeklar ilmiy-taʼlimiy va ijtimoiy islohotlar orqali, hindlar esa ruhiy, maʼnaviy va madaniy uygʻonish orqali jamiyatni yangilashni maqsad qilgan. Shunday qilib, har ikki maktab mutafakkirlarining faoliyati Sharq maʼrifatparvarligining umumiy qonuniyatlarini ochib beradi va turli madaniyatlar oʻrtasidagi gʻoyaviy uygʻunlikni koʻrsatadi. Bugungi kunda ushbu meros nafaqat tarixiy qiziqish obyekti, balki zamonaviy taʼlim va tarbiya jarayonlarida foydalanish uchun dolzarbdir. Oʻzbek va hind maʼrifatparvarlarining gʻoyalari yosh avlodni maʼrifat, axloq va milliy uygʻonish yoʻlida tarbiyalashda, shuningdek, madaniyatlararo dialog va dunyoqarashni kengaytirishda muhim manba boʻlib xizmat qilishi mumkin. Shu bilan birga, mazkur komparativ tahlil ilmiy tadqiqotlarda Sharq maʼrifatparvarligining oʻziga xos xususiyatlarini aniqlash, madaniyatlararo aloqalarni rivojlantirish va zamonaviy ijtimoiy-taʼlimiy islohotlar uchun strategik qarorlar ishlab chiqishda asos boʻlib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Avloniy, A. (2004). Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent: Sharq.
2. Behbudiy, M. (1991). Millat uygʻonishi va taʼlim masalalari. Toshkent: Fan.
3. Crawford, S. C. (1987). Ram Mohan Roy: Social, Political, and Religious Reform in 19th Century India. Paragon House.
4. Tagore, R. (1931). The religion of man (Hibbert Lectures). Macmillan.
5. Barman, K. (2023). Rabindranath Tagore and Swami Vivekananda's thought in Indian philosophy with special reference to education and religion. Elementary Education Online, 20(6), 4128–4138.
6. Das, M. K. (2025). Raja Ram Mohan Roy as a pioneer of modern Indian education: An evaluation. International Journal of Research Culture Society, 9(5), 16–19.

